
Tökéczki László

Történészként természetesen a fogalom eredetéből indulnék ki. Kit neveztek eredetileg polgárnak? Ki volt polgár és ki nem?

A polgárság és a polgár a feudalizmus szigorúan vertikális, hierarchikus világának "mellérendelt", horizontális képződménye. Olyan emberek közösségét jelenti a polgárság, amely nem alárendeltje a nemességnek és nem fölérendeltje a jobbágyságnak. A polgár olyan, tulajdonnal és eljogokkal bíró szabad ember, aki maga is hasznot hajtó közvetlen vagy közvetett munkát végez jövedelemszerzési, illetve megélhetési céllal. A jobbágnak sem a tulajdona, illetve birtoka, sem a munkája nem szabad, a nemes szabad tulajdonos, de zömmel mások szolgálataiból vagy hatalmi, rendészeti, nem közvetlenül haszonra irányuló tevékenységből él.

A haszonelvűség a polgári lét kulcsmozzanata. A polgári rend ugyanis specializáció, munkamegosztási következmény. A polgár közvetlenül nem önellátó életformát élt — még akkor sem, ha a céhes iparűzés, illetve kereskedelem szinte a nélkülözhetetlen termékcsere is alig haladta meg. A polgári létnek lételeme a piac, a *mások szükségleteire termelés*. A polgári lét tehát nyitott, rendkívül erősen függ külső társadalmi tényezőktől (a paraszti létforma elsődlegesen a természettől függ, a háborúkat leszámítva!). A polgári létnek ezért *többszörös az információs igénye*, s kifejezetten nagy a törekvése a társadalmi biztosítottaságra, az *írott törvényességre*. A polgári létnek így *alapvető eleme a formális műveltség is*.

Éppen ez a szükséglet szüli majd meg a polgári értelmiségi specializációt (lelkészek, jogtudók, tanítómesterek, orvosok stb.), amelynek alanyai a tulajdonosi polgársághoz (Besitzbürgertum) is tartozhatnak ugyan, de idővel egyre inkább önállósulnak mint a műveltség polgárai (Bildungsbürgertum).

A polgárságot kezdetől fogva nem pusztán szokásszerű (paraszti) rendezettség, hanem hatékonysági rendezettség jellemzi, mert az egyéni szűkös szabadságot biztosítani képes testületi (városi) szabadságjogokat csak biztos többletek birtokában (adók, városfalak, katonaság) lehet megóvni. A középkori polgár szigetyszerűen élt egy nem vagyoni, hanem születési jogokon alapuló világban. Így ez a polgár sohasem individualista, nem lehet az, mert csak rendje révén szabad ember.

.....

A polgár, a városokhoz kötődő *közösségi* ember, a feudalizmus idején megszerzett öngazgatási jogait szigorúan meghatározott — kifelé és befelé is rögzített — köteleességek teljesítése mellett gyakorolhatja. Az "eredeti" polgár legfeljebb választott foglalkozását illetően lehet individualista, hiszen az adott szakmát már a legszigorúbban szabályozott közösségi, céhes előírások határozták meg. A középkori "törzsökös" polgárok és utódaik nem véletlenül álltak ellen mindig a "teljesen szabad", kapitalisztikus pénzforgalom által diktált gazdálkodásnak, amelynek nagy hasznai és kockázatai pillanatok alatt fel tudák forogni a kialakult tekintély- és presztízhierarchia alapját jelentő "belső" vagyoni arányokat. Az államhatalom által is gyakorolt árlimitációk, a szűk belső felvevőpiac versenyelkülönülése miatt az "eredeti" polgárság számára így hát igazán nagy *egyéni* meggazdagodási lehetőségek csak három, nem helyi, személytelen viszonylatrendszerben bontakozhattak ki: a távolsági kereskedelemben, a háborúk forgatagában, és az — utóbbtól általában nem független — uralkodói és állami (pénz)kölcsön- és szállítási ügyletekben.

Éppen ezért kerülhetett — eltekintve most a részletektől — kulcshelyzetbe az európai zsidóság az új típusú, *individualista* polgárosodás szempontjából. A nem zsidó régi polgárság ugyan jogi-politikai értelemben mutatott némi testületi-rendi szolidaritást, de általában a városok és polgáraik versenytársak voltak, s így nehéz volt átfogó kapcsolatokat kiépíteniük. A nem helyi vállalkozások finanszírozását azért tudták jól megszervezni a zsidó pénzemberek és kereskedők, mert üldözött felekezetük egyedei elkülönülten gazdálkodva is ésszerű szolidaritást, együttműködést tudtak kialakítani. Ilyen jellegű lehetőségben a többiek közül csak az uralkodói állami hatalommal összefonódó személyek részesültek, akik mögött az egyetlen jelentős likvid pénz(tőke)forrás, az államkincstár garanciája állt.

A középkori polgárvárosok közösségi szabadságának és egyéni kötöttségeinek következtében az új típusú polgári gazdálkodás nagyrészt térben is elkülönülten, vidéken alakult ki, ahol nagyszámú, szervezeten és alacsony műveltségű, nincstelen munkást lehetett találni arra, hogy olcsó tömegáruat termeljen. A régi, céhes munkaerő közösségi kényszerei és magas szakmai követelményei miatt drága árukat termelt. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a feudális polgárság korában a termelő ember közösségi volt és az áru individuális. A kezdődő kapitalizmusban a termelő szabad lett — minden értelemben (tehát a "mindenkinek szabad hűl aludni" értelmében is) — és az áru "tömeges".

Ahhoz azonban, hogy az új, immár individualista, a hasznot mindenekfelettinek tekintő polgár létrejöhesse, szükség volt a törvény előtti (formális) jogegyenlőség megvalósítására, amely lehetővé tette a korábban jogilag "lenyűgözött" nincstelenek és a közösség által kordában tartott pénztulajdonosok találkozását, valamint a bármilyen születésű egyén szabad szellemi és gazdasági tevékenységét.

Rövidre zárva sok és nagyon bonyolult történelmi összefüggést, azt lehet állítani, hogy a nem közösségi polgárság anyagi alapjainak létrejöttéhez *mindenhol* szükség volt nagy külső erőforrások bevonására. Ez Nyugaton a felfedezések nyomán és a gyarmatosítás keretei között történt meg. Az individualista polgárosodás másik fontos forrása az volt, hogy a kibontakozó abszolutista állam növekvő mértékben kezdett a megerősödött polgári vagyonra "támaszkodni". Az adózó polgár a pénzéért hasznot és növekvő szabadságot, egyéni mozgásteret követelt. Ez utóbbihoz az elméleti bázist a "Bildungsbürgerek" szállították, akiknek elméleti, elvont szabadságesszméi széles fronton találkoztak a birtokos

.....
polgárok elképzeléseivel, anélkül, hogy a vagyon szabadsága (korlátlan szabadverseny) és a szellem, illetve az egyes személyiség erkölcsi-jogi szabadsága valaha is ugyanazt jelentette volna, jelenthette a két fél számára.

Kezdetben az új típusú polgár is a jogok és kötelességek egységében gondolkodott, de ezt már az egyénre vontakoztatta, nem egy "rende" és nem egy városi közösségre. Ennek a polgári ethosznak természetes következménye volt a politikai-közéleti, vagyoni és műveltségi cenzus. Ezt a régi "városi rendet" most "össztársadalmasították", vagyis kiterjesztették a nem városi vagyoni és szellemi — alkalmanként a régi politikai — elitre. A polgárosodást tehát elsődlegesen mindenhol nagypolitikai — makrotársadalmi jelenségnek tekinthetjük, mert az egyéni szabadságnak akár politikai-gazdasági, akár szellemi-műveltségi feltételei csak egy bizonyos szinten felül lehettek meg. A társadalmak nagy tömegei számára vagy a megfelelő nagyságú és "konvertálhatóságú" vagyon, vagy a szellemi-műveltségi javak, vagy mindkettő hiányzott.

Főleg a parasztság szellemi és anyagi önállósági hagyományai és kényszerei voltak erősek. Ez még olyan esetekben is elmondható, ahol már kialakultak jól működő piaci (vásári) kapcsolatok is. Az egyéb kistulajdonosi rétegek zömének korábbi "polgáris" életformáját pedig éppen a korlátlan szabadverseny rombolta. A nincstelenek polgári joga kimerült a szabad mozgás lehetőségében.

Az új, egyéni polgárosodás valódi *egyéni kiszolgáltatottságból fakadó önállósodási kényszer* volt. A feudalizmus közösségei sokféleképpen kikényszerített szolidaritásban és a közösségi ellenőrzés viszonyai között éltek. A piaci viszonyok versenyztető jellegű hatékonyságra kényszerítette még a hagyományos önellátó világot is. A közvetlen kisközösségi világot ugyanis egyre inkább körbekerítette a közvetett, a piac körül szerveződő világ, amelyben minden régi tekintély, presztízs és biztonság pillanatok alatt megrendülhetett. Az egyén "kinyílt" lehetőségei mellett óriásira nőtt a felelősség is. Az új helyzetben keveset számított a megszokott és kipróbált eszközök, módszerek és eszmék világa: az nyert, aki újat, meglepőt, olcsóbbat és hatékonyabbat nyújtott a *régifelül* vagy *ahelyett*.

Polgár volt, illetve polgárrá lett az az ember, aki önállóan "piacképes" volt vagyoniilag vagy szellemileg-műveltségileg. Fontos újból hangsúlyozni az önállóságot mint az individualitás szinonimáját, mert csak így tudjuk elválasztani a "feudális polgáriságot" a "kapitalista polgárságtól". A kapitalista polgár alkotmányos-parlamentáris politikai és szabadversenyess piaci viszonylataiban ugyanis megszűnik a rendi zártság, a közösségi jogi kényszer, és előléphet az egyéni szabadságjogok birtokában nemcsak a személyiség "normális", hanem akár szélsőséges, "abnormális" különössége is. Világnézeti, ízlés, életvitel, értékrend "privatizálódik", kivéve a — mainál persze jóval szélesebben értelmezett — kriminalitási formákat, módokat.

A "kapitalista" polgár fenti függetlensége és szabadsága persze ismét csak a vagyoni függetlenség vagy a "piacképes" képzettség-műveltség bázisán bontakozhatott ki. A nincstelen, csupán munkaerővel rendelkező személyek polgárosodása majd csak a növekvő termelési hatékonyság bázisán, illetve az azt elősegítő képzettség és funkció alapján fog lassan kibontakozni a jövedelmek növekedésével. Ugyanez még vontatottabban érvényesült a nincstelen parasztságnál. Mindkét esetben a polgárosodás az elemi szükségletkielégítésen túli "beszerzésekben", fogyasztásban, szórakozásban és művelődésben jelentkezik (lakás- és öltözködéskultúra, iskolázás stb.). A birtokos parasztság "kivetkőzése" az

.....
önellátásból és a "piaci civilizációra" való áttérése nagy különbségekkel, helyi ütemekben történt.

A polgárosodás tehát csak makroméretekben, csak a globális viszonylatokban alakul "liberálisan", a mikrovilágokban azonban erről már szó sincs, mert az emberi kapcsolatok, a vallás, a történelem és természeti környezet stb. kötöttségei teljesen eltérő színezetet adnak a társadalmi változásoknak. Vagyis a klasszikus polgárosodás nemzeti kultúrákat hoz létre, maximálisan törekedve arra, hogy a közvetlen kommunikációs közeget jelentő teljes etnikumot vagy nemzetet egyetlen politikai egységbe tömörítse. A (nagy) nemzetek gazdasági imperializmusának nyomán születnek meg előbb a sovinszta polgári-politikai elméletek, divatok, majd a technikai hatékonyság globális méretű kibontakozásával következnek az eredetileg elitértelmiségi körökben ápoltt kozmopolitisztikus elméletek.

Az óriási egyenlőtlenségek között élő világban azonban a globális "liberalizmus" kevesek döntő hatalmi pozícióját tartósítja, miközben a maximális tőkehaszonra való törekvés a fogyasztói termelés uniformizálásával, a divat és az életszemlélet manipulálásával kikezdi az önálló személyiség elvén nyugvó klasszikus polgárosodás vívmányait. Jelenleg tehát ott tartunk, hogy a haszonelvűség által mozgatott polgári rend tömegesítésbe fullasztja egykori kiegyensúlyozott (jog és kötelesség egyensúlya) elveit. Mire a többség — középosztályosodás révén — cipolgárosodott, megindult a bomlás. A kötelességszerű polgári munkaerkölcs és önkorlátozóan felhalmozni képes polgári magatartás a fogyasztásra és élvezetre beállítódott, "jóléti" ifjú nemzedékeknél romokban hever.

Van-e értelme a polgárosodás fogalmának? Amerikából nézve aligha — talán a feketékre vagy a déli államokra és a spanyol ajkú kisközösségekre nézve valamelyest. Európában azonban még az "őspolgár" Angliára vagy Németalföldre is igaz a fokozatosság — regionálisan, foglalkozásilag, vallásilag stb. A racionális hatékonyságú élet- és munkaszervezés, az individualizálódásból fakadó "fogyasztási és technikai polgárosodás", a makro- és mikrovilágok egyre nagyobb mértékű "beszervezettsége" mind-mind vizsgálhatók és összehasonlíthatók. (Természetesen nem valamiféle normatív és lineáris módon osztogatva az "elmaradott", "zsákutcás" stb. jelzőket!)

A polgárosodás első szintjét makroméretekben a jogállam jelenti, s ennek a politikai jogokkal bírók lassan növekvő köre felelt meg. Ezen a körön kívül csak egymástól elszigetelt polgári lételemelek terjednek. Ilyen például az elemi iskolázás bővülése, majd ennek is következtében az írásbeliség növekvő használata (olcsó sajtó) vagy a javuló lakásvizonyok, táplálkozás és ruházkodás sok eleme.

A jogállam nő át később szociális konfliktusok során keresztül a jóléti államba — már ahol ehhez megvolt a kellő mennyiségű nemzeti tőke és az ezt kitermelő, az adott országénál nagyobb piac vagy piacok. Szolid polgári szerzők egykori álma, a "kulturárium", még sehol sem látszik, és nem is látszhat, hiszen a termelési hatékonyság lehetetlen — bár ma már nyilvánvalóan szörnyű környezeti következményekkel járó — fokozásával szemben az emberi szocializáció és nevelés hatásfoka inkább csökkent. Az egyéniség kultusza nem tűri a korlátozást — minden értelmes nevelés egyik alapját. A kultúra, amely valójában és végletesen leegyszerűsítve az embernek, ennek a kozmikus/transzcendens lénynek kivételése és a reflektálatlan állati/természeti tulajdonságainak "felöltöztetése" a közösségi keretek, törvények, szokások rendjeivel, az egyénfelettség értelmetlenné nyilvánításával pusztulni kezd. Kétféle módon: a "tömegek" körében a "természetesség"

.....
jegyében lesz felesleges minden magasabb szellemi-erkölcsi erőfeszítés, míg az elitnél a reflexió reflexiójában oltódnak el és oldódnak fel az "egyszerű" emberi lét törvényei. (Nyárspolgárrivá, "giccsesté" deklarálván a hagyományos kultúra nagyobb részét. Így lesznek rajzolni soha meg nem tanult emberekből például "nagy festők".)

A tömegkommunikációs és világkereskedelmi "forradalom" után nem beszélhetünk többé klasszikus értelemben vett polgárosodásról, mert a hagyományos társadalmak individualizálódása teljes atomizálódáshoz vezet. Olyan szerkezet alakul ki, amely a maximális tömegemegtérülési-fogyasztásnövekedési érdekelttség miatt csupán polarizálni tudja a nagy létszámú társadalmakat, hiszen a mindenkori konkrét fogyasztást nem érdekli az ember mint erkölcsi-kulturális lény, akinek egyéni, teljes "kibontakozásához" nagyon sok — és kockázatos — szocializációs és hosszú távú önfenntartási költség is (például lakás, iskola stb.) szükséges.

A jóléti társadalmak érdekkörébe bekapcsolódott és azok eszményeit követő "peremvidéki" elitcsoportok valójában nem a saját közösségükhöz tartoznak, bár abból élnek. (Ahogyan óriási profit áramlik át a jóléti világba is ebből az "elmaradottságból"!)

A sok évszázados, változatos eszközökkel és módszerekkel végrehajtott tökefelhalmozási javak mai birtokosainak "liberális" követelményei érthetőek ugyan, de a szabadversenyre hívó jelszavai értelmetlenek, illetve legfeljebb a kevés meggazdagodó "gyarmati" ("komprádor") tulajdonosnak és értelmiséginek jelent majd uralmi pozíciót. Ugyanis: a többség felemelkedési, civilizációs-kulturális költségeit a távoli és közeli gazdag "liberálisok" és "demokraták" jótékonyságból nem fogják fedezni. Az ilyen költségeket a korlátlan individuális jogokat elvont kötelességekkel nem terhelő felfogás képviselőitől csak kikényszeríteni lehet. Mert — sajnos — úgy látszik, hogy az egydimenziós racionalitás hatékonysági gondolkodása csak globális haszonban tud mechanikusan gondolkodni, globális felelősségben — relativizmusa, egyéni elégedettsége és önzése miatt — nem.

Ma a szekularizált individuális polgári gondolkodás válságát éljük és a kollektivista-kommunista "ellenideológia" is összeomlott. Azért nehéz polgárosodásról beszélni, mert hirdetői és haszonélvezői annak értékeit teljesen kiüresítették a jogok és kötelességek egyensúlyának felborításával és egy, a pusztán evilági fogyasztói önzésbe fordított szemberjogi idealista manipulációval fedezett emberképpel. Ez a politika és ideológia a gyakorlatban naponta mint a kevesek, a gazdagok és hatalmasok szimpla üzlete lepleződik le. Éppen ezek a nagy és megkérdőjelezhetetlennek deklarált "eszmék" éltetik az ellentétes előjeltű, kisközösségi obskurus fanatizmusokat, sovinizmusokat, amelyek saját önzésüket ugyanúgy jogosnak tarthatják, mint a globalitás "húsdaráló kezelőinek" ellenő "humanizmusát".

A klasszikus polgárosodás a munka, a teljesítmény és felhalmozás jegyében működött, a fogyasztási-élvezeti szempontok alárendelődtek a folyamatos biztonságának. A "felszabadított" tömegek állandóan növekvő igényeit ma már nem korlátozza önfegyelem, erkölcs, világnézet, "állapotához mért" elégedettség, eltűnt a "nagy teljesítmény—kis fogyasztás" szegényemberi—kispolgári mentalitása is. Korszakunkban tehát inkább a polgárosodottság, a polgári ethosz leépülése tanulmányozható.